Гарної осінньої днини узялися молодиці до конопель: плоскінь давно вже була вибрата, а тепер і матки достигли. Пора-пора, – насіння вилузується, горобці хмарами перелітають з одного города в другий, попри корінні на землі чимало сіріє лузги – не вберегли хазяйки конопель! Схаменулись молодиці, усі разом кинулись тягати маток. Дарма пробігав увесь вечір і ранок приказчик з двору, загадував до машини: ні одна тобі душа й не двигнулася, хіба самі підлітки, або зайві дівчата, з тих дворів, де по двоє-троє їх у матері було.

Сонце пече, з високого синього неба неначе льється, аж миготить у тихому повітрі, оттак як цукор таючи у воді. По садках повно скрізь пташиного гомону: горобці, щиглята, чижі та коноплянки посідали на вишневому гіллі та й радять неспокійну раду: що то буде далі, коли люде коноплі заберуть зовсім? Ось уже й тепер невільно: постановлено горстки у копи, понакривано зверху кулями та ряднами, та ще й самі люде скрізь вештаються та ганяють бідне птаство.

Нарадяться пташки, знімуться зграєю, перелинуть на інше місце – і там так само.

І лине день, весь перейнятий спекою, важким духом коноплі, повний пташиного щебету та жіночого співу.

В такий день по м’якій куряві піскуватого шляху весело ступав босими ногами стомляний, спітнілий закурений подорожній. Одежа на йому була салдацька, старенька, за плечима мішок, та на ломаці висіли чоботи. По всьому видко було, що здалеку простує чоловік, а проте чогось весело виглядало червоне спітніле обличчя, грали усмішкою на всі боки і смажні вуста й сірі очі, а ноги тюпали весело, якось жартовливо, неначе у малого хлопчика.

Не раз очі займалися то радістю, то здивовано, скоро з’являлася якась прикмета давно знаємої країни: он – маленька гребелька, он –

зелений поруб на місці колись густого лісу, он вузенька рудка, за нею пішла бокуючи межа панських грунтів, просто потяглись вузькими смугами людські ниви.

Недалеко! Ось, знає він: перейде тільки оту рудку – зараз шлях поверне круто вправоруч, видереться на косогір, а там зараз виткнуться чорно-зеленою гребінкою ялини панського двору. Скоро! скоро!

Сонце пече, у роті пересохло, їсти хочеться, ноги болять, але він вже не сяде, не розв’яже торби, бо він дуже радий, що своє село близько і що ззаду далеко осталося те, що він покинув: і двадцять верстов пішки, й залізниця, й город і казарма, – взагалі всі п’ять років салдацької служби. Все бо воно одрізувало його од цієї рідної рудої землі, порослої по обніжках жовтими коров’яками, од цього синього-синього лісу, що заліг на обрії й неначе дихає аж звідти прохолодою, од цих показних гостроверхих ялин панського "огруду", що застує собою непоказну, сіру, але безміри любу рідну слобідку.

І ще бадьоріше ступають натруджені ноги, а очі не зводяться – пильнують.

І ростуть перед ним гострі ялини; уже до половини їх видко... уже й вершки сірого частоколу під ними... уже й стежка буйного бур’яну попід частоколом.

Жовтою гадючкою повилася дорога поміж зеленими буряками, закрилася й сховалася за гострим ріжком паркану, за яким широко розсівсь панський тік, пишні житяні скирти сяють, мов золото, пшенишні – аж червоніють, гречаний стіжок чорніє, онде, – ячмінь, а он то настобурчилась незграбна горохова скирта.

Скоро! Ось подихнув з "огруду" вітрець, запахло милим знайомим духом розігрітої живиці і всякого зілля. Ось і коловоріт.

Риплять старі ворота, рясні ялини тихо й ласкаво мають своїми зеленими рукавами, ніжно шепочуть.

Вулиця. Як одтиснулися на глибокій куряві, так і лежать нерухомо сліди копит, глибокі колії, людські ступіні. Панський паркан, за ним панський будинок… о, диви: вже не червоний, а побілений! і дах на йому не зелений, а сірий – новина!

– О, диви: нова конюшня, нова офіціна! Квітник який великий! Десь багатіє наш пан!

Оттак бубонить собі подорожній, але цілком без жодної заздрості, радіє й будівлі і панові. Але те все мимо! Осталася вже позаду й панська оселя, і чорний двір, і довга короварня і разом з-за її причілку так і подихнуло на його гострим важким духом коноплі, щебетом пташок та співами жіноти.

На вулицях нікого. По дворах теж нікого, собаки – й ті десь по холодках поховалися.

Ось Семенова хата… ось Терешкова… Панасенкова – (серце заколотилося) – ось Загнибідина… (серце ще дужче тіпається, а ноги наче залізні)… он Павлишиа кучерява верба та крислата груша! Ще-ще трошки – і його, Карпове Тарасенкове дворище.

Руки тремтять, ніяк каблучки з воріт не скинуть. Кинув їх – так і перескочив через пліт. Рябенький куций собачка озвавсь з-під комори; сполохані кури вискочили з-під куща, де порпались у м’якому поросі і з галасом подалися на город. Рябко загавкав сердито, бентежно.

Карпо наближивсь до хати. Двері підперті кілком – нікого ніби нема; спустив торбу з плечей, скинув кашкета й сів на призьбі, утираючи піт.

Рябко заливався чимдуж і все то прискакував до Карпа, то одскакував, здивований, що чужинець не боїться його й не тікає.

"На-на, дурний!" Карпо вийняв сухаря і кинув собаці, але добрий пес наче образився, одскочив ще далі й заголосив ще дужче.

"Хазяйський песик!" – сказав Карпо і милуючись став оглядати усе своє дворище.

"Еге! Коли ж це Мотря таку гарну повітчину справила? Молодець баба! Видко й корівчина є; а ось і телятко: ач, ситеньке, ніврокуі" І Карпове серце зігрілось ще більші згадуючи свою хазяйновиту молодицю. Ні, він не піде її бентежити, – нехай сама зненацька застане його оттут; то ж то здивується, люба!

А невгамовний Рябко рішив, мабуть, що так нічого не вдієш з упертим чужинцем, і з галасом подавсь на город.

Небавом учувся дитячий голосок: "ня-ня! Лябко! Цу-цу! А чого ти, здулів чи що?"

Рябко зрадів, замахав хвостом та, гавкаючи, повернув знов до хати; дівчинка за ним. Ось вона виринула з високих зелених кущів нехворощу і неначе прикипіла на місці: сиві очі широко витріщилися, рученята мов приросли до кущів, які вона розводила, щоб пролізти, і рота не встигла закрити, – так і дивилася на незнайомого.

– Тетяно! Тетянко – це ти? Іди, манько сюди! чи це не Тетяна? – вагаючись закликав Карпо і вже підвівся з призьби. Дівчинка, побачивши теє, злякалася і миттю з галасом кинулася в кущі; скоро вчулося, як по сухій стежці заляпотіли босі ноженята і тремтів на бігу переривчастий плач дівчинки.

– Чого ти, Насте! Що тобі? – озвалася Мотря у високих коноплях. – Що такого? Оце ще мені рева! Та мовчи, бо ще Вівдю мені збудиш! Робота з вами!

Дівчина змовкла, тільки хлипаючи кинулася до матері.

– Ма-амко! боюся!

– Ну, чого бо ти?

– Мошкаль…

– Який там у лиха москаль? Чи не Іваненків? – сама питається Мотря, а в самої щось так і шпигнуло в думках.

– Ні! чужий… – І дівчина знов захлипала. Мотря пополотніла: "так, це так! не дурно серце озвалося – це він!"

Мотря озирнулася навкруги, мов чого шукала, хапала то за хвартух, то за голову. Горстки повипадали у неї з рук і безсило перехилились додолу рясними головками. Але Мотря вже набралася духу.

– Цить мені нараз! Сядь отуто, гляди дитини, та не зруш з місця, а то – я тобі!

Хоч і посварилася мамка, але дівчинка одразу набралася сміливості: о, вона знає, що мамка займе отого клятого москаля, щоб не ходив до їхньої хати, не лякав її, малу Настю! З певністю в мамчиній силі, дівчина поважно сіла над малою дитиною, що спала на свитці під калиновим кущем.

Мати ж, важко ступаючи, пішла вгору по стежці. З кожним ступінем вона важко вгрузала в пухку землю, бо вже й не бачила, що збилася з

стежки і простує картоплищем; в голові у неї все крутилося: "Як же це воно буде? Що тепер станеться?". Два обличчя по черзі або й разом крутилися у неї перед очима! Карпове, таке самісіньке, як вона його бачила, провожаючи у некрути, і – Квіцінського панича з економії. Вони мигтіли, переливалися, навіть усміхнені, але їй було страшно, і чує вона – мов її тягне хтось силоміць, але утекти в неї нема ні сили ні охоти.

Дійшла Мотря до свого квітнічка, де так і жевріли повняки й кадили навкруги васильки, спинилася перед кущами нехворощу, – перехрестилася і разом розсунула кущі.

Перед нею, увесь залляний сонцем на призьбі при білій стіні сидів Карпо – не такий, яким виряжала, а здоровий, гладкий, з рясним вусом на червоному, засмаглому обличчі. Він її не бачив ще; він спокійно й радісно оглядав своє дворище. Мотря аж дух затаїла, – так їй шкода стало руйнувати той спокій. Але хвилина та й сама надбігла: Карпа немов притяг до себе її пильний погляд, і він раптом повернувсь всею постаттю. "Мотруню!" скрикнув він і кинувся до неї. Мотря й не зрушилася з місця.

– Мотрю! голубко! не пізнала? Ач злякалася! – вигукував Карпо, притискуючи її до грудей.

Мотря ледве-ледве поцілувала його білими холодними вустами, насилу дійшла до притомності, і сльози – звичайна підмога жіноти, – так і поринули з очей. Чулий Карпо ще більш зрадів на таке вітання, обняв молодицю й тихо повів до хати.

Мотря вже перед самим порогом одразу чогось здригнулася і одразу втерла очі.

– Ні-ні, – сказала. – У хаті душно й мухи! Ходімо краще у садок. Я тобі винесу. Подушку й полудень – покрепляйсь та спочинь. Ач, здорожився як! Пилюки якої на виду!

І моторна молодиця упадливо оглядала чоловіка, всміхалася, балакала. Прийшли у вишник: вона стягла з гілляки ряденце, сама кинулась до хати, винесла здорову рябу подушку і скатертину, це вгорнена була паляниця. Простелила, покраяла хліб, оглянула, чи добре гостеві сидіти, і забігалась то в хату, то в льох – так і мелькотіла її ставна постать у червоній старенькій спідниці, у грубій, трошки лиш поцяцькованій сорочці.

Скоро на скатертині вже рясно стояли і глечик з кислим молоком, і миска з солоними огірками, грудка сиру, четвертина сала, ще й купка грушок, що наприкінці висипала вона з хвартуха.

– Та сядь! годі вже тобі! чи то ж я усе оте з’їм?

– Та годуйся-годуйся, на здоров’ячко!

Смашно їсть Карпо; здається ще ніколи так не їв; та весело йому, та любо!

– Чом же ти сама не полуднуєш?

– Та за мене малий клопіт, – ось Івася виглядаю чи не надбіжить – попоїв би.

– А він де? – певне гуси вже пасе?

– Де тобі! вже ягнята! – всміхнулася Мотря: ще ось тут недалечко поза городами…

– А то що за дівчинка – невже Тетяна?

– Що це ти! їхня Тетянка вже у скарб ходе, по півзлотці заробляє! а то наша Настя!

– Настя? Це вже така Настя виросла? диви-диви! А я, Мотре, неначе цих п’ять год спав, або мертвий був, а ви, бач, без мене тут всі повиростали! і ти, Мотре, ач яка! огрядна стала!

Карпо присунувсь до Мотрі.

Знов настала тяжка хвилина і знов на визвол нагодились сльози.

– Ой, Карпику, голубчику! Як же ти довго дома не був! Нащо ти нас кидав без жодної вісточки? Я ж тобі листа подавала не раз, не два, – чом же ти й разочку не одписав? А я, боже мій, плакала, плакала, вже і в думку не клала побачитись. Так і люде казали: або вмер, або з війська втік та десь у мандрах…

І вона знов залилася дрібними.

Карпові ж ті жінчини сльози здавалися за найкращі ліки; вони спадали на душу і разом змивали з неї усі болячки його салдацького життя, і він не спиняв жінки, тільки стиха пригорнув та гладив рукою по спині, мов малу дитину, що хлипає потихеньку. Мотря раптом обтерла сльози бо згадала щось.

– Ну, Карпику, лежи ж, спочивай, а я піду горстки поставлю та понакриваю, бо гаспидські горобці чисто витолочать.

– Добре, добре, господине моя! – Карпо солодко позіхнув, вивертаючись на ряднині. Напівзакритими очима він ще стежив за моторними рухами чепурної й дужої моподиці, ловив шелестіння її ходи проміж вишнями, а далі все почало йому в очах мішатись: і червона спідниця, і червоні рожі, і зелене листя з зеленим хвартухом, і лагідне небо, і щось… щось… чого ніяк не, може уповити дрімотна думка.

– Заснув! – тихо промовила Мотря, ще трохи простояла: – заснув!

І одразу її лице злиняло, усміх збіг з вуст, очі, що досі сипали іскри, змінилися з болючим виразом. Тихо вийшла вона з садка: наче крізь сон її ноги принесли в хату, стоїть вона посередині і оглядає її, мов уперше побачила.

– Тепер що? тепер от що… ага! тепер колиску треба сховати… треба Вівдю кудись подіти… Куди ж ти її подінеш?! Уже ж ті сусідоньки давно цієї хвилини чекали… ой, буде ж мені, буде! Господи, нащо ж він до того ще такий приємний та гарний? Ой, бідна головко моя!

Так шепотіла собі Мотря, кидалась по хаті, не знать для чого то знімала з жердки одіж, то знов вішала, виймала і знов становила на миснику посудок, а потім таки вхопила колиску, одчепила й винесла у сіни, аж за димар запхала. Потім того налляла у горнятко молока, врізала хліба й подалася на город.

– На, Насте, полудnуй!

– А він там? – злякано спитала дівчинка.

– Там, там, доню!

І, вхопивши малу Вівдю, притисла до себе й почала годувати. Дитина жадібно ссала груди, а нудьга за сердце ссала ще дужче. І так Мотрі схотілося одкинути од себе це мизерне, слабе дитяче тіло, що нагадувало її неславу, стояло ввіччю докором і віщувало її близеньке нещастя. І нема сили одірвати його, кинути геть, як цуценя, а воно все ссе, ссе, наче силу висисає з неї.

– Боже! де ж порада? А вже ті сусіди мабуть і вуха й очі насторочили, і зуби нагострили. А рідня!

Ссе дитина, заспокоюється, мрукає крізь сон, а нудьга не стишується – ні! ще гірше діймає, криком кричить на всю душу.

Погодувала Мотря, тихо поклала приспану дитину.

– Хоч би воно до смерку спало, не плакало! Гляди ж мені, Насте, дитини, добре пильнуй!

Настя покірно сіла, підобгала ноженята, почала бавитись коноплянкою, коли не коли кидаючи поглядом на матір.

А Мотря шукала розривки в роботі.

Швидко, зручно тягає стеблину за стеблиною, міцно стискає їх лівою рукою (оттак би ворогів своїх стиснула!), сердито звязує їх перевеслом і щільно становить у високу копу. Кипить робота, збігає час. Сонце вже зайшло за гостроверхі ялини панського садка, надало всьому кругом рожево-золоту хварбу; на чистому небі десь набралися хмарки, палають що вище у гору; на східнім обрію залягла суто-синя смуга. Тягає Мотря й не бачить!

Цвірінькали горобці; співала жінота по городах, – не чує Мотря, знай одно – тягає! Ще й небагато осталось, порідшали коноплі, – знай собі тягає.

Огляділась вже перед підметом, де сивіла отара головатої капусти.

– Господи! невже це я сьогодня усе поробила? Ото! мабуть з пересердя чи що! коли б ще й не наврочити себе!

Так, дивуючись на себе, метушилася Мотря, збирала останні горстки, встановляла, накривала копи од проїстливих птахів.

З річки потягло вільгостю, далеко з-за села котилася хмара куряви, а з-за неї все ближче й чутніше лунали різноголосі вигуки пастушків, рев худоби, мекання овець, ягнят, рохкання свиней.

– Ой, леле! Вже й корови за того прийдуть з поля! – Мотря жваво метнулася до буряків, похапки наламала гички повну пелену й бігцем подалася до двору. Викидавши гичку у ясла, вибігла вона за ворота, і геть; вулицею розлігся її дзвінкий, дужий голос: "маню-маню-маню!".

З рудої хмари, що вже вплила і в їхню вулицю, відгукнулося знайоме – муу! – теля забрикало під повіткою. Мотря чекала коло воріт, розчинила, впустила рябу корову і побігла за дійницею, бо теля вже прожогом прискочило й наминало, аж запінилося, свою матку.

Під Мотриними жвавими пальцяти весело ціркає молоко, неначе вона виграє до танця, а думка невеселі тим часом снують – обсновують серце, мов павутинням. Подоїла Мотря, почала поратись коло хати. За плотом ляснуло батогом, свиснуло – і зараз через пліт перескочив засмалений хлопчик.

– Івасю! а йди-но сюди!

Іван убіг до матері.

– Івасю, батько з війська повернувся…

– А! де? – зрадів хлопець: – де вони? І в мундирі?

– Та он там у вишнику спочиває – піди, вже час і збудити, бо щоб часом пропасниці не приспав: сонце сіло.

Хлопець кинувсь у садок. Справді: на рядні лежав чоловік і спав.

– Який же це батько? – думав Івась, і йому здалося, що мати одурила його.

А тим часом він стиха підкрався і схилився над самим Карпом; – той одразу кинувсь, Івась хотів уже тікати.

– Це ти, Івасю?

– Я!

– Іди ж, синку, до мене – я ж твій тато! не пізнаєш? а ти ж ледащо! Батько цілував і тулив його, а Івась аж почервонів і, радіючи ласкам, придивлявсь до Карпа.

– Е, та ти, бачу, зовсім у дядька свого, у Василя вдався!

Хлопець насунув брови.

– Ні! я так не хочу! я не люблю того дядька!

– Чому?

– А так… – не здався одразу син.

Оттак розмовляли собі батько з сином, тільки приглядаючись одно до одного, поки Мотря поралась з вечерею, забувши за своїх менших дітей. А під калиною маленька Настя свято додержувала маминого наказу, гляділа малу Вівдю, бавила як знала, бо боялася йти до хати. Нажувала вона й жуйки, звертіла своїй малій сестричці, – зовсім тобі стара, та й годі. Посмоктала дитина і стишилася, а тим часом стало здорово тягти вогкістю од річки; обидві – і нянька й лика – трохи померзли і, стулившись в одну купу й поснули під маминою свиткою. Мотря стала гукати вечері.

Батько з сином поважно ходили по надвір’ю, молодий хазяїн показував і росповідав про всяку дрібницю старому, а старий тішився хазяйновитим хлопцем.

У хаті на стовпі коло припічку вже блимала гасничка, на столі лежав покраяний хліб, ложки й миска кулішу.

Батько з сином сіли вечеряти. Мотря не сідала – метушилася коло печі, коли оце Івась, вкинувши рота ложки зо дві, зразу поклав ложку.

– Мамо! а де ж це наша дитина? а Настя де?

Мотря здригнулася і зараз закричала на хлопця:

– Та їж-бо швидче та лягай спати! а то знов заспиш, то ще битимуть!

Хлопець засоромився, почав їсти швидче, з-під лоба поглядаючи на матір, потім обтерся, помолився і пішов вкладатись. "А, це певне баба узяла до себе дитину!" – думав хлопець: – "а я й не догадався! тільки чого це мати такі сердиті, чи вони не раді батькові? А я так радий! Оттепер хай зачепить Грицько або Хвець!" – таке снувалося у малій голівці. Карпові ж ложка випала з рук при синовому питанні, так і сидів непритомний.

Мотря не швидко вернулась у хату.

– Мотре! а де ж це справді Настя?

Мотря благаюче глянула на його і повела очима на Івася і ніби сварячись заговорила; "та кінчай-бо! не рано, а мені ще діжку вчинять, ще й муки насіяти… гаснички треба до комори". Карпо помоливсь і вийшов з хати.

У сінях Мотря стояла, вхопившись руками за димар.

– Мотре! скажи ж мені…

Мотря прожогом кинулася на двір.

– Іди! – покликала вона, увіходячи у клуню.

Карпо увійшов важкою ходою мовчки.

– Ну, теперь питайся! Питайся ж, кажу! роби, що знаєш: хоч бий, хоч карай, як знаєш, аби діти не бачили! – рішуче сказала вона.

– Що це ти, Мотре! Та хіба я…

– Карпо, не край мого серця! Бери швидче та бий, чи що: кажу ж, мій гріх… не криюся і не просюся! карай, як ось стою!

Карпо хитнувся: уся кров йому вдарила в голову, зашуміла, заколотилося серце, вся клуня попливла перед очима; палючий біль пройняв душу і спопелив усю тиху радість минулого дня.

І стоїть Карпо, обперся на соху і неначе здалека чує, що хтось плаче, щось йому говорить… а що – не розбере.

Прийшов до притомності од того, що хтось ухопив його руку і вкрив її поцілунками. Нахилився і побачив проти місячного проміння, що то була Мотря; навколюшках, заплакана, очіпок її зліз і не вкривав буйних кучерявих кіс, і видно – довго вже плакала вона, що й не звертала уваги на себе.

Така була вона незвичайна, така гарна і разом така бідна-бідна! Карпові аж боляче стало дивитись на неї, а вуста ще й досі були мов запечатані.

– Що ж ти мовчиш! Що ж ти мовчиш, Карпо! Убий мене, тільки не мовчи!

– Бог… Бог з тобою! – ледви пробубонів Карпо, нахилившись і підвів її з землі.

Він підводив її, а вона рвалася з рук, падала йому до ніг. Всилу вже він довів її до засторонку і по садив на кулях соломи, сам сів і почав розпитувати.

Усе розповіла, ні риски не втаїла Мотря: і як жила, поки ще свекір був живий, і як їй довелося самі бідувати, і як посилала йому листи та не мала на них одповіді, як принесено їй кимсь звістку, що Карпо вмер, і вона почала своє вдовине гірке життя; як учепився до неї панич з економії, запомогав їй у її сирітстві, а там, як і Вівдя знайшлася… Усе розказала, нічого не потаїла, навіть про свій замір стратити дитину, коли сусіди вже дуже допекли та ще наостанці принесли звістку, що Карпо живий і незабаром прийде.

Карпо усе слухав мовчки, тільки, як учув за дитину, – так і скочив.

– А де ж дитина?

– Боже ж мій! Вона й досі на городі! – скрикнула, аж в долоні сплеснула Мотря.

– А ти ж дурна! Біжимо ж швидче, а то щоб чого ще не сталося їй, – диви яким холодом тягне! І забувши, усю розмову, обоє подалися городом до берегу.

Діти, як вузлик, зібгалися під свитою і спали собі, а свита уся мокра була од роси. Мотря витягла Вівдю, Карпо взяв на руки Настю, і обоє вернулися до хати

Дітей нагодовано, покладено спати. А сами Карпо та Мотря так і не лягали, і очей не звели за всю ніч.

Ще й ще розповідала Мотря з усіма подробицями про своє життя, про свою неславу й наруги, яких зазнала від усіх сусідів.

Розказав і Карпо про свої пригоди, про свою службу, як він своєю журбою не хтів жінці журби завдавати та й не писав; потім того як лежав слабий, далі – як його зрадив товариш і що йому за те було, а найкраще про те, як у їхній-таки роті з’явився чудний чоловік, от неначк б то їхньої віри, та тільки якийсь інакший, і як він зібрав коло себе їх, салдатів, мов квочка курчат, став їм замісць батька. Мотря вже не плакала, бо дуже цікавилася. На її запити Карпо ще розказував, як той чоловік усе знав, і всю силу й мудрість знаходив у євангелії.

Мотря побожно зітхнула, але все ж подумала: "та ось і в нас у церкві що-служби її читають, а що з того"?

Карпо ухвалював того чоловіка, а Мотря думала, "ще чи не штундар бува? Бо й ті усе знай-тобі носяться з єванголією"…

Другого дня Карпо після безсонної ночі ще спав. Мотря попорала вже й корови, і кури, і снідати наварила.

Настя прокинулася, жахливо глянула на Карпа, полізла на піч і заснула, бо матері близько не було, – жалітись було нікому.

Мотря з відрами бігла до криниці. Там проміж густими вербами вже манячила чиясь червона спідниця і журавель скрипів під чиєюсь рукою.

– Здорова, Мотре!

– Дай боже здоровля, Ганно!

– А що – прийшов!

– Прийшов…

– І нічого?

– Нічогісінько!

– Це кумедія! Певне не знає.

– Де там! Усе знає!

– Од кого ж почув? Невже сама призналася?

– Сама…

– І нічого?

– Кажу ж нічогісінько!

– Це сторія! А може, сестричко, це він духу набирається. Ой коли ж те бувало, щоб нашій сестрі дурно миналося? Ще візьме своє – на те бо й чоловік! Ще й наплачешся, й наголосишся, бідна головко! ой-ой-ой.

У Мотрі по обличчю неначе тіні бігали, – так змінялося воно.

– Я й то кажу! – нарешті обізвалася й вона я куми: – нехай би вже бив одразу, не тяг би мене за душу. Та нехай би вже заразом потішилися мої вороги, – чи може б швидче й забули!..

Подруги набрали води й розійшлися.

– Ганно! – з дороги гукнула Мотря.

– А що? – охоче звернулася та.

– Ну, та не треба! – обійдеться й так.

– Та що? що? кажи, голубко!

– Ні, не треба! – І Мотря швидкою ходою подалася додому. І все їй мимохіть тислося у думки, ще прийде ще час, – виверне до неї Карпо кожуха. Що от-от, може тільки вона на поріг, а він вже чокає. Це все тільки згарячу вчора не хотів заводити колотнечі – переміг себе на час.

Але ще знадвору почула вона:

Люлі-люлі-люлі,

Чужим дітям дулі,

А нашому калачі…

Карпо, очевидячки, узявся за няньку і весело виводив своїм баском колискової. З сіней чути було, як скрипіла плетяна колиска і тихо муркала засипаючи дитина.

А де ж це Настя? Карпо співав, колиска скрипіла, а десь мабуть за коміном на печі вчувалося тихеньке хлипання.

– Чого ти, дурненька? – озвався Карпо. Дівчина дивилася, але хлипала усе дужче. Мотря покинула підслухи, знарошне грякнула коромислом, постановила відра і рішуче вступила до хати.

– А чого це ти – га! – дзвінко крикнула вона до дівчини, що кумелем скотилася до неї.

– Ма-амо! мошкаль дитину бере-е!

– Цить мені дурна! То не москаль, то твій батько! Годі ж, годі! Подивись на татка!

Дівчина вирячила оченята, не спиняючи сліз, дивилася, тільки грудинята двигтіли в неї.

– На, Мотре, погодуй! а то щось мене не дуже слуха! – сказав Карпо і спинив колиску.

Мотря нахилилась годувати, а Карпо розв’язав свою торбу і почав доставати гостинці. Але дику дитину не так то й легко було приманути, й довгенько впадав коло неї Карпо, поки вона таки взяла пірника.

Минув день, другий – і Карпо потроху-по-малу увійшов у звичайне сільське життя.

Салдацький мундир був схований про оказію; біла сорочка, широкі штани та чорна свита зробили його неначе ще ширшим у плечах, ще кремезнішим; тричі рябий пояс стягав високий стан, повне обличчя після спочивку аж горіло рум’янцем. Мотря й надивитись не могла на свого здорового, гарного чоловіка: "це не Квітницький" – думалось їй.

Минув і тиждень. Побував Карпо і в церкві, і в розправі, і по деяких родичах – усе гаразд. Сусідки чекали нетерпляче, що ж нарешті він зробить Мотрі, і вже аж сердилися.

– Невже таки нічого! нічим нічогісенько? Це добре! Це виходить зразок усім нашим невісткам? Ой дурний же бісової віри москаль! Кваша – не чоловік! Десь зовсім у москалях глузду позбувся! – репетували баби

і то не взяти б за коси, не пополупити добре, щоб знала – паплюга, що то сором, що то грі-іх! Порозпускають йолопи жінок, а тоді через їх матіркам хоч з світу зійди на старості-літах!

Чоловіки більш мовчали: яке, мовляв, мені діло! Тільки якось під п’яну руку один з приятелів у коршмі озвався: "а що, брате, признайся, добре повчив ти свою гадюку?.. Гарна, стерво, що й казати! Не диво, що й панич",.. Але йому не довелося скінчити. Карпо так міцно ухопив його за барки і так притисло сказав йому, що й тому й другим заціпило враз.

– Чи погана – моя, чи хороша – моя! а тобі зась! що було – минуло, а хто її тепер зачепить – мене зачепить! а я б не раяв…

Він ще раз струсонув приятелем і вийшов з коршми.

– Оце так!!

– А що, Лукашу, зачіпатимеш удруге?

– Та й здоровий, бісів син! Вибехкався на казьонному харчі!

Попосміялись, погомоніли чоловіки та так і покинули – лізти нікому на припадало на думку. Баби пащекували, зачіпали з-під тиха Мотрю, але як вона не дрочилася з ними, то й вони втихомирились.

Тихо-спокійно пливло життя у Карповій хаті. Щоденна праця йшла дружно, кипіла під міцними руками обох; малий Івась теж не раз встрявав до роботи. Карпо засіяв поле, хоч і пізненько, принайняв у пана ще клапоть землі, впорав на зяб, прикупив пару до того бика, що вдома був, облагодив загороду, клуню, пересипав льох.

На другий ярмарок пощастило йому продати бики й купити пару коней і бузівків: одних – щоб вигодувати за зіму, других – щоб на зиму стати під стоси.

Все йшло добре. Карпо спокійно і рівно працював, радий, що тратить силу не на муштру, а на бажану рідну працю, що вільний він, незалежний хазяїн. Увечері бавився з дітьми, розмовляв з Мотрею про те, що бачив, що читав. Між люди ходити не любив; одне, що скучив за своєю оселею, в москалих бувши, друге – осоружили йому люди своїми намовками за Мотрину провину. От і сидів дома і все що далі – все більш звертав на того чоловіка, що його просвітив, читав Мотрі і сам євангелію. Але Мотря щось не дуже була берка до того, якось в її думну, хазяїновиту голову не містилися святі глаголи.

Так ішлося до Різдва. На самий свят-вечір чогось заслаб Івась: на гарячому тілі щось вивернуло, у горлянці заклало. За ним облягла й Настя.

Свято не в свято було Карпові й Мотрі. І коло дітей треба, і коло хазяйства, і до роду піти не можна, а тут ще Карпо – неначе насіло на його: каже, що не можна нікого до хати пускати, щоб не заразилися.

Так і мусила усі святки Мотря сидіти з ним та з дітьми, навіть до церкви не ходила.

Одвідувала її тільки мати та баба Оляна, що шептала та зіллям напувала слабих дітей.

Однак ніщо не помагало. Саме на Меланки поїхав Карпо на містечко, впрохав дохтора, але той як приїхав, тільки глянув – сказав, що вже пізно по його приїхали: у Івася була застуджена скарлатина, в грудях зробилося запалення легких і хлопець має умерти не сьогодні так завтра.

Наче серпом підрізало Мотрю.

Проводила дохтора, то вже ні до чого не могла взятись, тільки одно – плакала та впадала коло слабого хлопця. Вона годила усякому його

бажанню, вона рада була, щоб ті вигадки були найхимерніші, щоб їх було без міри, безліч, і всі б, всі вона їх сповнила, або вирвати свого любого чорнявого Івася з пазурів смерті.

Але хлопець зробився якийсь суворий, розумний, неначе зовсім дорослий: ні жалощів, ні пустотливих забаг – нічого не чула од його Мотря: він тільки пронизливо дивився їй у вічі та сердито загадував часами перевернути себе на другий бік, чи що. Мотря голубила його, цілувала, плакала примовляючи, а він або одвертався, обо зацитькував її. Даремне Настя стогнала і кликала матір, даремне Вівдя заходилася, аж синіла од крику – всі Мотрині думки були неначе прикуті до одного Івася.

Якось у вечері Івась покликав матір. Та аж стрепенулася.

– Мамо! – а ви ж гарно мене поховаєте?

– Івасику!

– Еге, Івасику! – перекривив той. Я вже вам нажився й наробився, так глядіть же поховайте добре: і сиву шапку, і чобітки нові, не жалуйте! А сорочку нову та щоб вимережаний комір гарно-гарно. Тітку Лисавету або хрещену матір покличте, хай зараз прийдуть, а то сами не вправитесь. Я завтра помру…

– Івасику, серце, що се ти говориш!..

Мотря кинулась до сина, міцно тулила, термосила, неначе справді виривала його з кощуватих обіймів смерти.

Івась кривився і здригував.

Карпо тихо взяв Мотрю за плечі.

– Одійди! Он там у тебе ще двоє. Доглянь тих. Я сам посиджу коло його!

Спокійний, твердий батьків голос неначе свіжою водою скропив Івася.

– Тату, ви – молодець! Ви й на війні були, тату? І турків били? У вас і шаблюка була, і рушниця? як виросту і я буду… раз два, раз-два… бий їх, чого поналазили!.. – путав у гарячці Івась.

Мотря хлипаючи стояла над колискою і ніяк не могла второпати, чого од неї вимагає слаба Настя, а в колисці Вівдя аж лука ставала кричучи. Насилу вчула її Мотря і люто стрепенула колискою.

– Господи! оттака погань і не витягнеться, а що краще, те й забирає Господь!..

– Цить, Мотре, Івась одходить!..

Мотря скам’яніла.

Івась справді одходив. Слабі грудці то високо підіймались, то враз опадали, з них вилітало хрипіння, хлопець силкувався, драпав по грудях, наче щось ловив. Карпо нахилився, тільки стиха гладив мокру впрілу головку.

Часами виривалося: – таточку! і шапку… і чобітки… я молодець, татку…

– Добре, добре синку! Спочивай з Богом! – шопотів йому на вухо Карпо, і маленькі очі вдячно позирали і знов сплющувались.

А це зараз груди знялись високо-високо, у горлі щось заклекотіло – і хлопець випростався.

– Вмер! – скрикнула Мотря і, одірвавши ©д грудей Вівдю, кинулась до Івася.

Вона цілувала його, повертала, прислухалася – дарма!

– Івасику, дитино, моя! Що ж це ти зо мною робиш? Нащо ти нас покинув? Чим тобі ми не догодили? Чим Господа прогнівили?..

А недбало кинена дитина зайшлася од плачу, слаба Настя хрипіла, і в хаті було так повно крику, що аж крізь затулені вікна й двері він переливавсь на вулицю.

– Це либонь Івась сконав! – догадалися сусіди. Батько й мати не помітили, як враз перервався вразливий плач Вівді, то вона, плазуючи, докотилася до краю й бебехнула з колиски об землю.

– Ох, що це? Мотре, воно убилося! – скрики Карпо.

– А, хай би його швидче чорти вхопили, байстря невірне! Оттут мені болить, оттут моє горе! Івасику мій коханенький!..

– Бога бійсь, Мотре! – Але Мотря нічого вже й н опухала.

Карпо струсював дитину, перевертав, хукав – нічого. Далі скочив у сінці, приніс кухоль води, збризнув, що воно здригнулося, клипнуло очима й зайшлося не плачем, а тихим пронизуватим стогоном. Той стогін, той облудний погляд оценят вразив Карпа ще глибше, ніж Івасева смерть, до самого дна пройняв душу.

Мати убивалася над мертвим сином, а батько тулив до грудей чужу дитину, втихомирював, як умів, аби повернути до життя.

Небавом сусіда зазирнула у вікно і зараз же вбігла в хату, почала розважати.

Згодом зібралися родичі, почали поратись, наряжати Івася на смерть.

Мотря мов учаділа, ходила, робила що їй загадували, але до дитини й не наверталася. Дитя плакало, їсти просило – але в матері од горя й покорму не стало в грудях, та вже чиясь молодиця погодувала.

Тихо стало в хаті. Тільки Настя постогнувала, хрипіла Вівдя у колисці, та цвіркун за піччю ляскотів. Мотря, Явдоха – її мати, кума – Ганна, та баба-бранка сиділи мов кам’яні, – душі доглядали. Воскова свічечка блимала перед богами, мисочка з водою (щоб душі ополоснутись) стояла біля Івасика, що лежав на лаві у білій сорочечці, з розстібнутою пазухою, кругом заквітчаний сухими васильками, м’ятою і повняками.

Вернувся і Карпо, що досі помагав дядькові Павлові тесати домовину. У хаті неначе проясніло трохи. Карпо зараз спитав за Вівдю. Мотря тільки плечима здвигнула і перевела очі знов на Івася. Витяг Карпо з скриньки псалтиря й узявся читати (воно б такому малому вмерцеві й не треба, та його охота була). Голосно і виразно вимовляв Карпо величні слова, – а баби хитали головами, хоч не розуміли й десятого слова. Одна Мотря і не вслухалася в таємно величні слова: думки порвалися і шматочки їх крутилися їй у голові, як отам за вікном метелиця.

І плине-плине читання. І крутяться-крутяться сніжинки за вікном…

– Земля бо єси і в землю отідеші.

– Так-так – земля! – і в землю одійдеш – правда істинно! сказано святе письмо! Ой, Боже ж наш! – зітхаючи озвалась баба-бранка.

Мотрю мов струснуло: вона враз кинулась і заголосила.

– Годі, молодице! Так Бог приказав! Що вдієш проти Його святої волі?

Вівдя в колисці заскиглила. Баба узяла її, піднесла до Мотрі.

– На пригорни: твоя ж кров і це!..

– А дайте мені спокій з цим байстрям – бодай воно луснуло! І нащо я його на світ породила! І нащо сама я на світі держусь! Нема ж мого Івасика, нема мого місяця ясного, мого сонечка красного…

– Годі бо! Мертвому гріб, а живому – хліб! – вмовляла баба, але ніщо не помагало: як одцуралася, так і одцуралася мати дитини.

Третього дня одбули тільки похорон (щоб не починати нового року похороном). Уже ж і наплакалася, накричалася Мотря: де вже яких примовок, якого голосіння не вчули од неї – де в неї тільки й бралося! Старі баби та й то здивувалися, аж сваритись почали, що за малим не гаразд так тужити, як неначе за батьком-матір’ю. Але Мотря була як не при собі. Поховали Івасика. Вернулася Мотря з цвинтаря – і мов заціпило: сльозини з очей, ні пари з вуст і третього дня і дев’ятини – ні чичирк. Знов знаючі баби ремствували, що либонь і Мотрю Карпо перевів на бо-зна який лад. Запеклася, та й годі.

А тут обидві дівчинки слабі. Потроху Настя почала й оклигувати, а Вівдя все скніє тай скніє. То Насті Мотря живим духом дише, а до малої ніяк: не можу, каже, хоч вбий, не можу! Так і забрав Карпо Вівдю на свої руки і так стало забрав, що аж сусіди усі здивувалися.

– І чого-б то йому так упадати за дитиною! же ж не своє, жирове! Як-би Бог приняв, то було-б краще! – міркували баби.

Не втерпіли, колись і Карпові самому закинули таке питання.

Подивився, подивився на їх Карпо, спершу було повернувся іти, а потім знов пильно-пильно глянув, та каже: у церкві буваєте? чували таке: "хто прийме дитя во ім’я моє, той мене приймає"? А ще таке: "сих бо єсть царствіє Божіє"? То-то бо й є! – Замовк і пішов з дитиною до хати.

Бабам заціпило, але не зовсім. У їхніх неспокійних головах раніш крутилася думка: як-то Карпо не поповчив жінки за нажировану дитину, а тепер: як таки, щоб серце привернулося до цієї дитини дужче, ніж до своїх? Незабаром причепилась ще й третя: чи не штундар часом він? Не дурно ж усе длубається у книжках, та на очі зараз євангелію тиче?

Доказом, хоча й невиразним, було те, що якось Карпо не по-людськи поводиться: до коршми ніколи не піде, до суду теж не пішов за свідка, хоча й мусив за те штрафу 5 карб. оддати, звичаїв якось не дуже держиться, все своїм розумом живе, навіть лайки, якої усякий хрещений вживає, ніхто од його не чував. А хто б що ні почав розказувати – він, гляди, потроху і зведе па святе письмо, і то не тільки в неділю або свято, а й у будень і на всякому місці. Чи не штундар часом потаємний!

Потроху діти очуняли. Здоровісенька Настя росла – наливалась, як те яблучко, а слабовита Вівдя хиріла, скніла, а все не хтіла вмирати.

Не раз і сусіди, і Мотря нарікали: і коли вже тебе бог оберне чи туди, чи сюди!

– Не руш! – спиняв Карпо: – Вівдя моя! – не нарікай: може нас тільки через неї бог і на світі держить?

На такий доказ Мотря не мала що й казати, але Вівді не любила.

Настала весна, за нею й літо. Ожила Мотря на свіжому повітрі під гарячим сонцем, невпинною працею переборола свою нудьгу. Знов і щоки налилися, як калина, руки набралися тієї ж моторної сили, очі сипали іскрами, а голос, дзвінкий та переливчастий, ляскотів на все подвір’я, лунав у вербах на леваді і далеко одбивався у лісі.

– Король-баба! – казали за неї парубки і чоловіки, та тільки слинки ковтали: Мотря була гостра на язик і на руку важка, а навіть в самих її бровах густих, що зрослися до купи, сиділо щось таке, що хоч і не підступайся! Перед одним Карпом ті брови розходилися, і ясний, без краю ясний та глибокий погляд світився з-під тих брів.

Карпо любив свою красуню жінку, пишався нею й жалував; що ярмарку привозив їй гостинця, – то хустку, то очіпка, то хвартуха.

– Добро тій Мотрі, їй-бо! – завидували сусідки: – гладка, як корова стала! А він їй годить, як болячці. Ще й дитину сам бавить!

– Ой сміхота! іду я, сестроньки, учора поз пліт, а він, голубоньки,, сидить та бавить оту безногу: ляльку з онучі звертів, – котка співає!

– А воно?

– А воно – чуєте – горнеться; до його, тулиться, белькоче!

– Що то дитина! хто приголубить, той і ненька.

– Еге, чуєте! А Мотря ані гадочки! Накинула чоловікові байстрюка, відсахнулася від нього, наче то не її провина, та й похожає собі мов та королівна!

– Та цитьте! радіє, що другої дитини сподівається! за цю, мовляв, не вибиватимуть очі.

– Таківська, щоб далася! Сама усякому живцем видере з лоба: я, мовляв, тепер мужня жона! – Судили, судили сусідки, а як запрохали їх Карпо та Мотря на хрестини, то не вагаючись пішли. Та такі люб’язні та приємні. Нанесли Мотрі й курей, і яєць, і пшона, і сами так, і нижуть очима, так і снують на вуха, примічають усе, ідо й як ідеться у чудній "штундарскій" хаті.

І не дурно.

Ще на родинах Карпо здивував і навіть образив бабів: він таки-так і не вийшов з хати, зоставсь при жінці, то колишучи Вівдю, то звертаючись до Мотрі. Йому тяжко було слухати її стогін, бачити її муки, але він не відходив і потішав її, чим можна: то води подасть напитись, то за руки подержить; то збризне водою, як вона зомліє. Тяжке таки родиво було. Нарешті знайшовся хлопець головатий, синій, півмертвий, – всилу вже баби одживили його нахукуючи та напліскуючи бідне голеньке тіло.

Баби страшенно метушились: готували купіль, шукали сокири, щоб на їй пупа різати, вуздечки шукали. А тим часом знесиляна породіля зомліла й захолола. Карпо глянув – і не своїм голосом крикнув на бабів, щоб кинули оті нікчемні забобони та рятували слабу. Це вже було цілком неґречно, і баба-бранка зовсім було роспринділась. Але робити нічого: з Карпом не жарти, і вона сяк-так опорядила слабу жінку.

Карпо сів коло неї, байдужий вже до того, що там виробляли баби, зібравшися коло ночов, як вони з усякими примовками купали, повивали дитя, вгадували, на кого воно схоже, згадували, що саме сталося, яко воно знайшлось! Чи півень кукурікнув, чи з полиці горщик упав, чи собака завив за вікном. Одна вчула одне, друга – друге, третя не чула нічого. Всі три сперечалися, а Карпо сміявсь, аж за боки брався.

– От повигадували баби! Чи то ж справді закон?..

– Та тобі б усе закон та святе письмо! Преподобився! – сердито одгризалися баби.

– От був чоловік, як чоловік; з москалів прийшов – півтора людського: усе не так, усе йому смішно та чудно!

Як охрестили хлопця, знов не без чуда: принесли його батькові, він узяв, навіть поцілував, а далі й забув і знов тягав на руках безногу Вівдю. Гості пили, їли, Карпо балакав, припрошував, частував, як слід. А коли вже баба подавала квітки і пішло пиття вже в складчину, коли повезли бабу на колешні та почали усякі випивки, як бува на похристинах, – смирний Карпо чогось обурився.

– Чи то так уже варто всі оці забобони сповняти? Чи то комусь потрібно, корисно? Хіба Юдкові самому?

Мотря вмовляла, благала чоловіка, щоб не ображав людей, бо то ж так поводиться, то звичай такий.

– А коли поводиться і тобі до вподоби, то ти сама і панькайся з ними, а мені противно навіть дивитись на їхні п’яні пики! Не хочу я отого паскудства в своїй хаті бачити!

Карпо загорнув безногу у свиту і подавсь аж другий куток до свого дядька. Але і в дядька його не ухвалено: де ж таки! оказія хаті, люди, а він таке, неначе од неслави!

Що це він сам проти всіх, усі звичаї зломити хоче?

Але Карпо своєї провадив і вернувся додому тільки тоді, коли миру вже не видно було коло його хати.

Мотря швидко очуняла й тішилась своїм головатим Миколкою і сама вона наче росла й міцнішала день при дні. О, вона тепер вже не спускала очей перед Карповими, не замовкала, коли він починав розбирати кожне з’явище й до всього прикладати слова з св. письма.

– Ну, то що? – обзивалася вона: – то писання, а то ми… де вже нам з праведними огірки їсти, хоч би розсолу дали! Один бог без гріха, а ми люди грішні! Добре отим ченцям та попам з святим письмом носитись, а в нас гаразд нема йому де й місця прибрати: корпаємось у землі, у гноїщі, потом улиті, пилом прикриті. Хіба милосердний не бачить і так нас усіх! Наша доля мужицька, вже звісно яка; одно – роби, та ще так роби, щоб і самому з дітками добре було, і люди щоб не судили. Та й що ти собі у голові покладаєш? Ти ж один, а проти тебе усе село! Чи ти ж дужчий, чи розумніший од усіх, отак мудруючи? Гляди-но, Карпе: не осуружуй людей, з ними-бо в сусідстві вік жити доведеться?

Так відмовляла Мотря на Карпови занадто праведні речі.

Але не такою оберталася вона до селян, як часом дратували її, натякаючи на штундаря. О, тоді й вона згадувала клаптики з св. письма, і вона вміла ними повертати так само зручно, як і всіма одвічними селянськими примовками – і балакучим бабам заціплювало.

– Та вже й ти розумна! Недурно й Карпиха!

– Та Карпиха ж! – одгризалася Мотря: – не криюся з тим! А чим вам Карпо в горлянці застряв? Тим, що письменний? Отже усяке скаже, що правда, бо тяжко письменний – чи до читання, чи до писання, чи до рахунку. А вигадки оті ваші дурні!

– Та то він вміє! – єхидно протягнула якась.

– Або що? або він робити не вміє? Чи на полі, чи вдома, чи з сокирою? – Адже кого кличуть сусіди, кому заробляти дають?

– Та розумний же, розумний; як турбівські штундарі! Ті то ж тяжко письменні, і неп’ющі, і працьовиті – ге-ге!

– Ну й іроди! А хіба ж мій до церкви не ходе? не говіє? Дітей не хрестить? – кричала вже Мотря. Та онде ввійдіть до хати та гляньте по образах – дивіться, бодай вам повилазило!

Але якось Мотря так уміла з людьми лаятись, що й до Карпа не доводила. Вона, неначе старша сестра, берегла його од їхніх нападів. А особливе стишувалась Мотря перед тим коханням та пестощами, якими Карпо наділяв її безногу Вівдю.

– Господи, який він! – зітхала вона собі, хоча і в хаті верх був її і скрізь чувся її дужий владний голос.

Роки пливли. Підросла Настя, почала вирівнюватись на гарну дівчину, підріс і Миколка і жваво бігав, ляскаючи батогом; у хаті лазило й пищало ще зо двое, а Вівдя так і лишилася "малою Вівдею", безногою калікою. Воно, казати, і ноги у неї були, та тільки вона не орудувала ними, вони були ніби наростки, ото як часами картопля у льоху попускає. Та й з себе була щупла, тоненька, як билиночка, а гарна-прегарна і до всього велика здільниця: чи помережати, чи пошити, чи намалювати, пряха з неї на все село була, а вже писанок ніхто таких було не намалює.

І де в неї бралося! Та й те сказати: не жалував батько нічого, щоб потішити бідну каліку: і грамоти вивчив, і книжок накуповував, малюнків роздобув то на ярмарках, то у дворі в панів, а що було трапиться вільна хвилина, чи свято прийде, то розказує про все, що сам бачив, читав, чи од людей чув. Дітвора було коло неї горнеться, бо таких казок ні одна баба на селі не вміла, та ще якісь новітні, і так було каже, що неначе вона сама при тому була, сама те все на собі одчула.

Тільки що року худла й худла дівчина, а очі її ставали синіші та більші, а густа русява коса обвааснювала гарну головку. Мати зітхала, гублячи надію, що дівчина колись одужає, і з жахом придивлялась до обличчя доньки, де так і вималювався красень Квіцінський, що вже тоді вмер.

– Кара Божа! – зітхала нишком Мотря.

– Милость Божа! – називав її у голос Карпо.

– І коли вже тебе Бог оберне чи туди, чи сюди! – казали байдужі здорові люди. Їм, які звикли до праці, й цінували понад усе силу та здоров'я, здавалося, що ця хвора дівчинка зовсім нікчемна, дурно на світі живе, і вони тільки дивувались, де це в неї береться стільки краси в її безкровному личку, де набирається стільки розуму в малій голівці, що він аж через край переливається, світить з синіх очей, дзвенить у розумних не по дитячому речах?

Вони якось не зважували, що не дурно ж Карпо всі свої думки, всі занехаяні людьми речі перелив мимохіть у малу дитячу душу. Часто-густо було батько и дочка без річей дивилися одне одному в вічі, наче мовчки розмовляли з собою. Карпо і дивував і радів, що до всього спритна його кохана донька, а тільки не раз і боляче тьохкало йому серце, що недовго вона наживеться на світі та натішить його своєю янгольською вдачою.

І правда, на 12-му році, коли Настя вже дівувала й на досвітки ходила, стала Вівдя дуже швидко в'янути, танути, мов свічка. Неначе ніщо й не боліло їй, а тільки сили все меншало і мала голівка на тонкій шиї хилилася під грубими косами, мов неполита квітка.

Мотрі з болем прокинулося серце: вчула вона, що мало зазнала Вівдя од неї ласки. Мотря, палка як і завше, одразу хтіла надолужити і тільки гірше турбувала слабу.

Поїхав якось Карпо з хурою каменю у Київ. Довго чогось не було його, а Вівдя, як неначе та пташка підстрелена, – кидається, розпитуе, чи скоро приїде батько.

– Та що тобі, Вівде! може болить що?

– Ні!

І знов до вікна, і знов аж стрепенеться, коли вчує здалека воза.

Кличе колись матір.

– А що мамо, жалуватимете, як я вмру?

– Що це ти, бог з тобою, дитино!

– Та нічого... Тільки як мене не буде, – матусенько, жалуйте татка, ой жалуйте їх!.. Оті малі не пожалують, як я... не вміють.

– Та звідки ти знаєш, що помреш? – дивується Мотря.

– А то мені янголом звісточку дано.

Так і не допиталася мати, яка то звісточка. А тільки батько на поріг, дівчина аж засяяла.

– От, – каже – я й знала, що таки діждуся!

Батько їй навіз і намиста, і стрічок, і хрестиків, усякого гостинця. Подивилась.

– Ще, каже, віночка бракує! – Здивував батько, що не радіє, неначе не догодив.

Однак третього дня поїхав до міста (до коваля діло було), купив уже їй, як хотіла, гарного вінка. Привіз, – та аж затрусилася.

Вбралася; усе поначіпляла: і стрічки, і намисто.

– Що, – каже: – гарна я?

– Гарна, гарна! Та й коли ж це моя Вівдя не була гарною?

– А скоро ще кращою буду! – загадково сказала вона.

Мати десь була на чужій роботі; Настя навгороді поралася, діти бігали на дворі, – Вівдя і кличе батька.

– Ось сідайте лиш тату, та слухайте: оце ж я вам помру, скоро-скоро помру, я й то через силу оці дні вижила, поки ви їздили до Київа.

Карпо тільки похнюпився мовчки.

– Помру, тату, любий! Тільки ви не плачте: як любила тут, так і на тім світі любитиму. Тут мені негаразд було – там краще буде, бо там же Він, Христос! там усі ті труждающіїся і обремененнії, що він заспокоїв. Туди, татку, і ви колись прийдете, Він вас прийме, бо знає, що і вам важко, хоч ви й не скаржитесь, може з цього села вас одного тільки і прийме! а я ва чекатиму, любий, дорогий! Одне мені болить, що нікому буде без мене вас розважити. Та що це я! – У вас євангелія: читайте її, тату, читайте і другим дітям, як мені читали, навчайте їх, може ті нерозумні швидче лучче вас послухають, бо за розумних шкода! Не плачте ж, таточку, не обважувайте моєї душі. А тепер покличте матір і Настю.

Карпо гукнув Настю, послав її по матір.

Вівдя лежала і важко дихала; часами її дуже схоплювало за серце, часами одпускало, ставало зовсім легко, слаба підводилась і дивилася, пилько дивилася в садок, де пахущі яблуні тихо ронили цвіт на яро-зелену високу траву. Сонце вже стояло в вечірнім упрузі.

Мотря вбігла в хату, як несамовита.

– Донечко моя! зірочко моя! Що це ти надумала!

Вівдя зблідла, неначе хто одразу виссав їй усю кров, і затремтіла. Мотря припала до подушки.

– Тихо! не руш! – сказав Карпо.

Ледве-ледве, як шелестіння билиночки, вчувся вгасаючий голосок:

– Мамо! тато! Насте! усі простіть!..

Ясно усміхнулася, широко одкрила сині очі та так і затихла. Сині очі дивилися, все дивилися, тільки видко було, що вже не бачили вони і з їх помалу сходив той живий поломінь, що завше жеврів і усякого зогрівав своєю паскою…

Сонце сідало. Червоним сяйвом запило воно всю хату, так що й стіни, помащені зеленкою, повеселішали, білі подушки на полу рожевіли, а Вівдине личко на тих подушках аж палало. Тільки в йому вже не було життя. Сіло сонце. Зелені стіни знов набрали свого мертвого кольору, а покійниця в білих подушках лежала, мов жовта воскова свічечка.

Мотря і Настя голосили навзаводи.

– Не руш! не турбуй! – тяжко озвався Карпо, – не вміла любити, вмій хоч поховати, як слід!

Тільки й було його слова, але яку силу він у їх вклав! Мотря як стояла, так неначе її в землю ввігнало ковальським молотом, аж присіла якось.

Гарно ховали Вівдю: вбрали в найкращу сорочку, що вона ж сама вишивала; голівку її рясно обтягав гарний вінок, пишні коси були перевиті барвистими стьожками. Дівчата поназносили безліч пахучого зілля й квіток, обклали кругом, усю труну засипали квітками, щоб і мертва тішилася ними, як за живота тішилася. Остапа, найкращого з сусідських хлопців, обрали за молодого, пришили квітку й йому, подружки, не то з свого кутка, а трохи не з пів слободи, зібралися провожати сумне весілля безногої Вівді. Карпо не боронив жодному з тих дітких звичаїв – він був наче далеко десь, неначе стежив очима за душею доньки, що незримо для всіх, окрім його, одлітала.

– Ой гарно ж ховають Вівдю! Дай боже усякому! – дивували люде.

– Так-так! – хитали бабусі головами: – погано жило, так хоч умерло гарно! Так це їй, сердешній, бог дав! на все його свята воля!

– Ой сестрички! Я хочби й зараз умерти, аби мене так гарно поховали! – озивалась то та, то друга дівчинка.

День був гожий; сонце гискріло на хресті, на лихтарях; тихий вітрець маяв корогвами, птахи співали по вишневих садках і не лякалися, коли поуз їх тихо-пристойно йшов похорон. Батюшка правив так проникливо, аж за душу брало, школярі з дяками гарно співали. Народ мов за плащаницею сунув набожно за малою труною.

Мотря голосила так жалісно та прикладно, що усі баби, молодиці і дівчата хлипали.

Один Карпо морщився, чухав иноді чуприну та часом сіпав Мотрю за полу.

– А годі тобі верещати! Потрібна її душі оця твоя нісенітниця!

Але Мотря сердито виривала полу і знов заводила у голос. Тай як же: усі дивилися на неї! Дитину ж рідну, не цуценя ховає! Тай сам же сказав: "не вміла любити, умій поховати"! То чого ж ще він вимагає од неї отой премудрий?!

Карпо нарешті не видержав лементу жінки та дітей, випередив похорони, випередив навіть хлопчиків, що бігли поперед процесії, наче він поспішав, щоб скоріш позбутись покійниці. Це вже якось не годилося.

– Ну, та й невіглас!

– Справді, наче штундар якийсь! – гомоніли подекуди.

Поховали Вівдю, вернулися додому. Сідати б обідати, – батька нема. Кликали, шукали, чекали, та так і мусили сідати без нього: не одпускати ж батюшки та й весь мир без обіду!

Вже потім прибіг хтось з хлопців тай каже! – а там дядько Карпо на могильці, та плачуть! Так пла-а-чуть! Аж туга по цвинтарю йде! я аж злякався – втік!

Мотрі ніколи було плакати: треба було гостей частувати, припрошувати, самій до всього кинутись, бо хазяїна в хаті не було. І звивалася молодиця, як на витушці – то до столу, то до печі, то в комору, не глядючи на те, що й помішниці були. Не без того вже, що як заведе хто розмову жалібну про померлу Вівдю, – той скотиться сльозина, як той біб, але що робити? Швидче втре її Мотря і знов до людей звивайся! Досить вже, що той начудотворив.

Другого лиш дня вернувся Карпо додому. Прийшов, і узявся до роботи. Усе пішло, як і досі йшлося: праця змінялася працею, клопоти надіями, ті – знов клопотом. Дітки росли, як з води. Мотря так само порядкувала у хаті. Але Карпо з того часу одмінився схуд – не схуд, а тільки неначе пилом припав: ні ясного погляду, ні веселої усмішки на виду, ні красної та прикладної промови на вустах.

– Чого це ти тужиш – га? Чого ходиш, як туман тая? Ще, хай бог милує, притужиш собі покійницю! а в тебе ж дітки маленькі – вмовляли було його баби.

– Ет, вигадки! Притужиш! Та я б може й радий притужити, хай би прийшла та забрала мене у свій тихий рай. Коли ж годі: мертвий з гробу не встає! Хоч би приснилася коли!

– Чи бачили таке! – спліскували в долоні баби.

– Притужити бажає! Й перельоту не боїться! Це вже, дух святий при нас, – бог його знає що й таке!

– Та ти б помолився за її душу! – пораїли йому старі сиві діди: – й їй легше було б на тім світі, тай тобі трохи б смутку одібрало.

– Молитись за оту праведну янгольску душу?! Та нехай краще вона за нас богу молить! Наші молитви грішні і брудні проти неї.

І що ні казали, вже й дяк вмовляв, і чорниця Горпина, щоб моливсь та на часточку подавав або щось на сорокоуст пожертвув, – одно тобі править: не буду я за неї молитись! не вартий того!

– Ну, чи не штундар же? – ще більше пішла по голоска по всьому селу.

А той, кого звали штундарем, не раз сидів з розгорненою євангелією і, забувши те, що зараз прочитав, усе перевертав думку, що цвяшком засіла йому в голові: "возьміте іго моє, ібо іго моє благо і бремя моє легко єсть".

Не легке було йому те бремя, бо здається ж робив він так, як бог приказав: проти крові, проти душі своєї робив, переборов усе грішне – людське у собі і легшало було, але от бач! Не слухають його, сміються, як він, проповідник, отепер сам собі ради не дасть. І такий він самотній, такий нерозрадний, навіть у рідній своїй родині!

Якось приснилася йому Вівдя: вона з ласкавим докором нагадала йому, як просила його прихилитися душею до малих і їм викладати проповідь Христову.

Аж прояснів Карпо.

Незабаром, як тільки впорався трохи з оранкою, з зяблею, назбірав дітвори до своїх двох, почав учити їх читати-писати, молитов, а тим часом розказував їм про Христа та про його святих. Знов повіяло миром і згодою у Карповій хаті: Мотря тішилася, як менші діти беруться грамоти, які вони, нівроку, розумненькі, їй було краще прилягало до серця, коли мале у голос виводе яку молитву, ніж сам Карпо. Люде не боронили Карпові, ще й раді були, що грошей не бере, і діти не пустують, і сами набиватися з дітьми.